

Tot zijn 31e jaar blijft hij over talloze onderwerpen, maar vooral godsdienst, filosofie en psychologie schrijven. Omdat hij vaak van mening verandert en zeer zelfingenomen en polemisch schrijft, krijgt hij weinig respons en heeft waarschijnlijk weinig invloed gehad. Hij besluit zijn memoires met: 'waarde lezer, laat U niet door vooroordeel terughouden, mijn wetenschappelijke geschriften te lezen; waarlijk menigeen vindt daar de oplossing van menig vraagstuk hetwelk hem lang reeds getob heeft gebaard'.

De inleiding geeft een rijke bloemlezing uit het werk van deze veelschrijver, op een vriendelijk-afstandelijk en soms licht ironische wijze becommentarieerd. De vergelijkingen met Don Quichot en Multatuli zijn treffend getrokken: zoals de eerste is voornamelijk hijzelf de oorzaak van zijn problemen en zoals de laatste is hij onverwrikbaar overtuigd van zijn eigen gelijk. Multatuli was echter enigermate consequent en vocht tegen reële problemen.

Ik kan het dan ook niet eens zijn met de wat braaf geformuleerde epiloog, waarin wordt gepoogd Hansen nog enig belang te geven. Zijn 'botanische onderzoeken' — botaniseer-bezigheden lijkt me een betere term — dankten hun bedankbriefje waarschijnlijk eerder aan Hartsens afkomst en de hoop op subsidies dan aan hun kwaliteit. Zijn overige publicaties zijn door tijdschriften en kranten geweigerd en konden slechts in eigen beheer uitgegeven als brochures of als advertenties worden geplaatst — en zelfs deze werden wel geweigerd. Neen, wat mij betreft een terecht vergeten figuur.

W. Pelt

J.-M. Wautelet, *Structures industrielles et reproduction élargie du capital en Belgique (1850-1914)* (Dissertatie Leuven 1995, Publications de la Faculté des sciences économiques, sociales et politiques de l'Université catholique de Louvain. Nouvelle série CCXLI, Développement II; Leuven: Academia, [S.l.]: L'Harmattan, 1995, 417 blz., Bf 1150,-, ISBN 2 87209 398 2 (Academia), ISBN 2 7384 3161 5 (L'Harmattan).

Het boek analyseert de ontwikkeling van de industriële productiestructuur en van de kapitaalvorming in België van het midden van de negentiende eeuw tot aan de Eerste Wereldoorlog. Het vertrekt van de vraagstelling dat het industrialiseringsproces (of om de auteur te citeren: 'de door industriële sleutelsectoren gebrachte dynamiek') niet langer mag beschouwd worden als een 'Deus ex Machina' (een dynamiek die specifiek zou zijn aan de zogenaamde sleutelsectoren), maar eerder als het resultaat van interacties tussen de verschillende (ook traditionele) elementen van het productiesysteem (institutionele achtergrond — industrie, landbouw — industrie, ...). Met deze stelling veronderstelt de auteur een diepe samenhang tussen de groei van enkele spitssectoren en de globale maatschappelijke ontwikkeling. Het boek wil met andere woorden geen lineair-sectoriële studie zijn van een (enkele) nijverheidstak(ken) en zijn (hun) mogelijk effect(en) op de globale groei van de nationale economische structuren.

De studie bestaat uit twee grote delen. Na een inleidend hoofdstuk waarin de auteur zijn concepten afbakt en een empirisch kader (industriële productie, volume actieve bevolking, ...) biedt, worden in een eerste deel de globale machtsverhoudingen en interacties tussen de verschillende elementen van het economisch systeem en de industrie geschetst [hoofdstuk 2: industrie-landbouw (evolutie landbouwstructuur en -productie, arbeidsmobiliteit tussen beide sectoren); hoofdstuk 3: Staat-economie (invloedssfeer van de staat in de nationale economie via budgettaire of wetgevende activiteit); hoofdstuk 4: dynamiek en concurrentie van internationale markten versus nationale industriële productiestructuur; hoofdstuk 5: arbeidsverdeling

en technologische innovaties versus industriële vooruitgang]. In het tweede (en meer innovierend) gedeelte wordt, meer in het bijzonder voor de steenkool- en metaalnijverheid (twee sleutelsectoren van het Belgische industrialiseringsproces), de wisselwerking bestudeerd tussen kapitaalconcentratie en winstvoeten enerzijds, samenstelling van de arbeidskracht, loonverdeling en koopkracht anderzijds. Op die manier onderscheidt de analyse tussen 1850 en 1914 vier fasen in de verhouding tussen kapitaalvorming, industriële structuur en uitbreiding van de arbeidskracht.

Het boek van J.-M. Wautelet is in een mooi en helder Frans geschreven. De auteur gebruikt een duidelijk afgebakende terminologie (de concepten zijn in hoofdstuk 1 gedefinieerd) en eenvoudige stijl (korte zinnen). Berekeningsmethoden, primaire datagegevens en het op punt stellen van wetenschappelijke meetinstrumenten worden meestal verwezen naar bijlagen of voetnoten, waardoor de essentie van het betoog beter naar voren komt. Ook kondigt de auteur de structuur van zijn tekst meermaals aan, wat het lezen en verstaan bijzonder vergemakkelijkt. Het betoog van de auteur wordt zeer goed gedocumenteerd: de synthese is gebaseerd zowel op een breed literatuurpakket als zeer omvangrijk archiefmateriaal. Het resultaat is dan ook een mooie combinatie van kwantitatieve én kwalitatieve informatie.

De fundamentele kritiek op het werk van J.-M. Wautelet betreft eerder de geponeerde vraagstelling en meer in het bijzonder de manier waarop de vraagstelling wordt beantwoord. Het basisconcept 'industriële structuren' verwijst zowel naar de wisselwerking tussen de productieve sectoren onderling (productie intermediaire produkten versus productie consumptiegoederen bijvoorbeeld) als naar de diversificatie en marktintegratie van de sectoren afzonderlijk. De uitdrukking 'kapitaalaccumulatie en -uitbreiding' ('reproduction élargie du capital') veronderstelt daarenboven een fundamentele wisselwerking tussen de 'productieve sfeer' en de sociale vraag: in welke mate vertaalden gegeneerde kapitaalsurplussen en optimale reallocatie van productiefactoren zich naar een wijziging in nominale lonen of in de samenstelling van de arbeidskracht? Het industrialiseringsproces wordt niet voorgesteld als een tweepolig systeem waarin kapitalistische en traditionele productiestructuren als los van elkaar staande tegenpolen fungeren, maar wel als één geïntegreerd maatschappelijk geheel (of als een geïntegreerd geheel 'in wording'). Deze vraagstelling is duidelijk Schumpeteriaans beïnvloed: de fundamentele dynamiek binnen het kapitalistisch systeem wordt gecreëerd door het produceren van nieuwe consumptiegoederen, technologische en organisatorische innovaties, verovering en uitdieping van nieuwe afzetmarkten, optimale reallocatie van productiefactoren, dynamische 'incentives' vanuit het institutioneel kader, ... Dit is des te interessanter vermits de meeste historisch-economische studies over de Belgische industrialisatie zeer lineaire interpretaties geven. De studies betrekken meestal één of enkele aanverwante industriële sectoren, waarbij de steenkoolnijverheid, metaalnijverheid, glasnijverheid en spoorwegontwikkeling veruit de grootste aandacht krijgen en waarbij de wisselwerking met de traditionele sectoren van de nationale economie verloren gaat. Het probleem is dat de analyse in contrast staat met het conceptueel kader van het werk. De empirische analyse (delen 2 en 3) steunt immers op een steekproef van bedrijven uitsluitend actief in de industriële sleutelsectoren steenkoolnijverheid en metaalnijverheid. Daardoor worden bepaalde verbanden en interacties, bijvoorbeeld tussen de productie van intermediaire goederen en die van consumptiegoederen, uit het oog verloren. Deze keuze, die door het gebrek aan de nodige informatie wordt gerechtvaardigd, geeft aan de lezer de indruk dat een deel van de vraagstelling onbeantwoord blijft.

W. Otterspeer, *Bolland. Een biografie* (Amsterdam: Bert Bakker, 1995, 631 blz., ISBN 90 351 1604 6).

Willem Otterspeers boek over Bolland (1854-1922) bewijst dat de biografie een open genre is waarbinnen veel mogelijk is. Het boek bevat zowel het levensverhaal als de analyse en de beoordeling van de filosofie. Hoofdstukken over het leven worden enkele malen door een 'filosofische intermezzo' afgewisseld. Daarin gaat Otterspeer wat dieper op het denken van Bolland in dan hij in de biografische hoofdstukken doet. Wie die intermezzi wil overslaan, kan dat, zo verzekert de auteur laconiek, zonder wakker liggen doen. Er zijn ook topografische intermezzi, waarin de culturele en sociale geschiedenis van de belangrijkste woonplaatsen van Bolland, te weten Groningen, Batavia en Leiden, worden gegeven. Voor deze opzet van biografische delen en filosofische intermezzi heeft Otterspeer zich door de schitterende biografie van Rüdiger Safranski over Schopenhauer laten inspireren.

Hij onderscheidt in het leven van Bolland zes perioden. De eerste periode (1854-1880) beslaat de treurige jeugd- en adolescentiejaren, die volgens de biograaf min of meer bepalend waren voor het verdere leven. Bollands vader was een 'kleinhandelaar' die met een kraam rondreisde. Zijn moeder kwam uit hetzelfde milieu; ze reisde kermissen af. Ze zou de kost verdiend hebben als prostituée. Er gaan geruchten dat Bolland een onecht kind was. Bollands leven heeft veel weg — zijn afkomst onderstreept dat — van een schelmenroman; avontuur, leugen, schandalen en blufferijen voeren de boventoon. De jonge Bolland werd al vroeg beroepsmilitair, omdat dit een vast inkomen garandeerde. Dit werd echter geen succes; er waren veel incidenten en ruzies en ten slotte kwam hij voor drie jaar in de gevangenis terecht. Die gevangentijd werd tevens zijn behoud, omdat hij dankzij de hulp van een hoofdonderwijzer zijn leergierigheid kon bevredigen en voor onderwijzer kon studeren. Na een baantje als hulp-onderwijzer en een studie voor zijn hoofdakte als onderwijzer ging hij vervolgens Engels studeren. Hij behaalde zijn hoofdakte en na een verblijf in Jena vertrok Bolland, inmiddels getrouwd, in 1881 naar Indië.

Met zijn vertrek naar Batavia, waar hij leraar Engels werd aan het Koning Willem III gymnasium, begint een nieuwe periode in zijn leven. In deze Indische tijd, door Otterspeer op een onderhoudende wijze beschreven, kwam de autodidact Bolland volledig aan zijn trekken. Zijn interesse ging onder andere uit naar wiskunde, klassieke talen en theologie. Vooral de filosofie, met name het werk van Von Hartmann boeide hem. Hij publiceerde reeksen artikelen in het *Bataviaansche Nieuwsblad* en *De Nieuwe Gids*. Hij ontpopte zich als een fel polemist. Zo moesten de filosofie van Mach en de evolutietheorie van Darwin het ontgelden. Ook als maatschappij-criticus sloeg hij een bitse toon aan. Geleidelijk verwierf hij steeds meer prestige. Zo werd de drager van een strafblad in Nederland dankzij zijn grote energie een respectabel lid van de Indische maatschappij.

In 1896 werd Bolland — het is het begin van de derde periode — tot veler verrassing tot hoogleraar filosofie in Leiden benoemd. Otterspeer, als geen ander thuis in de geschiedenis van de Leidse universiteit, gaat gedetailleerd op die benoeming in en geeft een levendig beeld van Bollands colleges. Er waren nogal wat bezwaren tegen die colleges. Bolland schroomde bijvoorbeeld niet om zijn collega's af te breken en voor zichzelf reclame te maken. Otterspeer geeft prachtige staaltjes van Bollands recalcitrante gedrag, zijn protserig etaleren van kennis en gebrek aan collegialiteit. Hij kon als geen ander vijanden maken. Schaepman, Abraham Kuypers, de socialisten, ze kregen er allen van langs, zoals later ook vrijmetselaars, theosofen en joden het moesten ontgelden.

Bolland oefende op velen een grote fascinatie uit. Als een sekteleider had hij een kring van